

Det onda arbetet — om sökandet efter den goda utopin

Arbetar vi för att leva eller lever vi för att arbeta? Vad innebär ”Det goda arbetet” idag när allt fler slits ut fysiskt och psykiskt på jobbet? Vilken roll har arbetets innehåll? Ska vi befria oss från arbetet eller kan vi befria själva arbetet, och därmed oss själva?

Jan-Olov Carlsson, fackligt förtroendevald metallarbetare och socialist, diskuterar vad en ny arbetsutopi skulle kunna innebära för att utveckla en radikal facklig strategi och en vital systemkritik av kapitalismen.

Artikelförfattaren är vice ordförande i Metallklubben på Volvo Lastvagnar i Umeå. Aktiv i Socialistiska Partiet. Ny medarbetare i Röda Rummet

I mitten av 80-talet var jag på en bilarbetarkonferens i Paris. Det var en konferens för att samla ihop erfarenheterna från ett fackligt vänsterperspektiv. Deltagarna var fackligt förtroendevalda från bland annat Frankrike, England, Tyskland, Spanien, och Belgien. Jag har inget riktigt bra minne av alla diskussioner, men en minnesbild är tydlig. Jag begärde ordet för att berätta om erfarenheterna av vår fackliga aktivitet med ”Det goda arbetet” — det vill säga en utvecklad arbetsorganisation byggd på ansvar och befogenheter, och ett lönesystem kopplat till utvecklingen i arbetet.

Ämnet var lite för delikat för mig för att hålla rakt av på engelska så jag tog hjälp av en svensk bekant i Paris, en ung lovande cellist som gjorde succé på Paris musikaliska scener. Översättningen var från svenska via franska och sedan simultant till engelska, spanska och så vidare. Och det är klart — en cellists förmåga att firma ord och nyanser på ett annat språk när det handlar om bilarbetarnas dagliga arbetssituation och den fackliga taktikens innersta kärna är kanske inte det allra bästa. En del av delegaternas alltmer ogillande reaktioner på mitt anförande var säkerligen ett resultat av detta.

Men mest bryderi gav nog själva innehållet i det jag sa och som jag själv vid den tidpunkten upplevde som självklarheter. Det var i korthet följande: ur ett fackligt perspektiv kan vi inte stanna upp vid den traditionella partskonflikten mellan Arbeta och Kapital. Vi måste också ta kamp för arbetet i sig. Vi bör kämpa för rätten till ett arbete där man kan växa som människa och som i sig också blir en stark och trygg plattform för att hävda arbetets och arbetarnas position och på så sätt förändra maktrelationerna. Sättet att organisera arbetet — att bryta med den tayloristiska arbetsdelningen, att få mer att säga till om, att få större befogenheter och större kontroll över sitt eget arbete — är en viktig del i den fackliga kampen. Kort sagt: ökad egenmakt i arbetet kan ge upphov till stärkt självkänsla och positiv självbild på individuell, men framförallt på kollektiv nivå. Det kommer att flytta fram Arbetets position gentemot Kapitalet — det var mitt bidrag i debatten.

Av rörelsen i rummet, det tilltagande sorlet och de ogillande ansiktsdragen insåg jag att mitt

budskap inte föll i god jord. På puben efteråt var det också flera som berättade om en helt annan inriktning i sitt fackliga arbete. Några shopstewards från British Leylands förklarade till exempel att deras linje var att vägra utföra några andra arbetsuppgifter än det rena produktionsarbetet som man var ålagd att göra. Att ta på sig ett större arbetsinnehåll och större ansvar vore detsamma som att kasta ut några av arbetskamraterna i arbetslöshet.

Deras erfarenheter var starkt präglade av att arbetsgivarnas mycket antifackliga inställning ofta genomdrevs i namn av nya arbetsorganisationer, med bland annat det ökända exemplet från Nissans fabrik i Sunderland under början av 80-talet. De franska och spanska kamraterna bevärdigade sig inte ens att kommentera en facklig strategi som innefattade förändrade arbetsorganisationer inom ramen för det existerande produktionssystemet. "Det goda arbetet" uppfattades helt säkert av dessa kamrater som en reformistisk avvikelse.

Minnesbilden från Parismötet kan kanske illustrera en allmän slutsats. Det kan vara svårt, även för revolutionärer, att få ihop hela den ideologiska bilden av arbetet och kampen för ett bättre arbete även i dagens samhälle. Det finns tydliga skillnader i synen på arbetet och arbetets utveckling, en skillnad som får konsekvenser för den fackliga kampen. Och det skiljer sig också en hel del mellan de fackliga traditionerna i olika länder.

Arbetets ideologi

Olika former av mödosamma aktiviteter och fysiskt slit har varit den dominerande mänskliga verksamheten genom historien. Men den innebörd som vi idag ger begreppet "arbete" har en ganska kort historia. Fram till 1700-talet var "arbete" beteckningen för trälarnas och daglönarnas slit för att de mer besuttna klassernas liv skulle kunna ha sin gilla gång. Arbetet gjordes utan något större ekonomiskt utbyte.

Under den förindustriella övergången till kapitalismen var det fortfarande så att hantverkarna inte "arbetade". De "verkade" och "fabricerade" varor och hade ibland hantlangare och daglönare som "arbetade" mot betalning. Innan textilindustrin mekaniserades med "Spinning Jenny" var det hemväverierna som försåg kapitalisterna med varor. Denna utbredda verksamhet, trots eländiga villkor och usel betalning, ansågs dock inte vara ett arbete utan en "levnadssätt" styrt av traditioner.

Det är också känt att pionjärerna bland fabrikörena på 1700-talet och i början av 1800-talet ofta drevs i konkurs med anledning av att de inte lyckades motivera sina arbetare att arbeta hela dagen lång eller komma tillbaka dag efter dag. Värderingen av "arbetet" innebar med andra ord en degradering av de "arbetande".

Blickar vi ännu längre tillbaka kan vi finna att det under antiken ansågs vara under den fria medborgarens värdighet att delta i "arbetet". Arbete var detsamma som att underkasta sig nödvändigheten, ofta i meningen att tillfredsställa livsbehoven. Friheten började utanför dessa nödvändigheter. Ofriheten fanns i den privata sfären medan frihetens rike under antiken gick att söka i det offentliga livet. Den fria mannens förmåga till ett moraliskt beteende var möjligt först när hans handlingar upphörde att vara ett uttryck för kroppens tvingande behov och beroendet av miljön, och istället uteslutande härrörde från fritt fattade beslut. Arbetet var detsamma som "förslavandet under nödvändigheten", och det var reserverat för slavar och kvinnor.

Med den industriella revolutionen och fabrikssystemet gavs arbetet en helt ny innebörd. Man kan säga att arbetet i modern ekonomisk mening är en uppfinning av kapitalismen. Det är under de senaste tvåhundra åren som lönearbetet exploderat med det moderna proletariats födelse. Och med det har också en arbetets ideologi vuxit fram. Den franske sociologen André Gorz har gjort

en träffande sammanfattning av denna utveckling: ”Det utmärkande för 'arbetssamhällena' är att arbetet där betraktas både som en moralisk plikt, som en samhällelig skyldighet och som den enda vägen till personlig framgång. Arbetsideologin tar för givet: att ju mer var och en arbetar, desto bättre blir det för alla; att de som arbetar lite eller inte alls skadar kollektivet och inte förtjänar att vara medlemmar av det; att den som arbetar bra kommer upp sig i samhället och att den som inte kommer upp sig har sig själv att skylla.”[1]

Arbetarrörelsen föddes ur dessa arbetssamhällen. Arbetets ideologi har också starkt präglat arbetarrörelsens ideologi. Arbetet framstår som den viktigaste socialiseringsprocessen i det vuxna livet, det är där identiteten formas och utvecklas. Arbetet kan betraktas som allt från ett nödvändigt ont till den främsta arenan för självförverkligande. Vi kan inte vara likgiltiga inför arbetet. Men frågan är: kan vi befria oss i arbetet eller ska vi befria oss från arbetet?

Frihetens rike

Frågan om människans frigörelse har upptagit filosofernas tankemöda ända sedan antiken, även om de huvudsakligen har behandlat villkoren utanför arbetets sfär. Renässansfilosofen Pico della Mirandas formulerade idén om ”människan som sin egen skapare — Homo Faber”, i talet ”Om människans värdighet”. Han ansåg att människan måste skapa världen på nytt hellre än att behålla den som vi ärvt den. Människans värdighet står och faller med det. Den fria människans val pendlar mellan antingen självdisciplin eller självförverkligande. Självdisciplin är att åter underkasta sig nödvändigheten medan självförverkligandet är den högsta graden av frihet. Denna tanketradition var revolutionär i förhållande till kungahuset och kyrkan eftersom de feodala samhällenas motto var underkastelse och självdisciplin. Där var arbetet till för att tjäna Gud och den jordiska överheten.

Även hos Marx återfinns den starka idétraditionen om den mänskliga friheten. I Kapitalets tredje band finns ett resonemang kring ”Frihetens rike” där Marx ger en beskrivning på temat ”arbetets frigörande från nödvändighetens tvång” som placerar honom på samma våglängd som de grekiska filosoferna: ”Frihetens rike börjar i själva verket först när det arbete som bestäms av nöd och yttre ändamålsenlighet upphör; det ligger alltså genom sakernas natur bortom den egentliga materiella produktionens sfär... Bortom den börjar den mänskliga kraftutvecklingen, som framstår som självändamål, Frihetens sanna rike.”[2]

Utopi och alienation

Med kapitalismen kom industrialismen och fabrikssystemet. Industri är egentligen inget annat än teknisk koncentration av kapital. Den har varit möjlig endast genom att arbetarna har skiljts från kontrollen över produktionsmedlen. Om vi vänder på resonemanget och gör tankeexperimentet att den nya tekniken och industriell tillverkning från början hade skett i formen av arbetskooperativ där arbetarna kontrollerat och behärskat produktionsmedlen, då skulle industrialismen aldrig ägt rum.

Industrialismen är alltså kapitalismens barn och arbetsdelningen blev den enda och sanna läran för dem som ville utveckla produktionen. Kapitalisterna insåg snabbt arbetsdelningens fördelar och fick en enastående produktionsteknisk utveckling. Det råder ingen tvekan om vem som bestämmer vad och hur arbetet ska utföras inom industrin, där är kapitalets makt oinskränkt. Produktionsteknik och härskarteknik är ouplösligt förbundna med varandra.

Arbetsdelningen fick sin fulländning genom taylorismen och fordismen[3]. I arbetsdelningens kölvatten framstår arbetet enbart som ett medel att uppnå andra fördelar i livet. Hela idén med

arbetsdelningens var att få kontroll över produktionens alla delar, inte minst arbetskraften. Men inte bara med hugg och slag. Taylors huvudsakliga intresse var att komma tillrätta med ”slöseriet med mänskliga resurser”, och för att motivera arbetarna att bli positivt inställda till den ”vetenskapliga” arbetsanalysen måste de också få del i rationaliseringsvinsterna. Taylor hade långtgående idéer om att arbetarna därigenom skulle få förbättringar i form av höjda löner och förbättrade villkor.

Men redan före Taylor och ”Scientific Management” fanns det en viktig kritik av arbetsdelningen som handlar om arbetets väsen och dess del i människans liv. Marx ägnar stort utrymme i sina skrifter åt en analys av arbetsdelningen under kapitalismen. I Kommunistiska Manifestet skriver Marx och Engels exempelvis: ”Proletärens arbete har genom maskineriets utveckling och arbetsdelningen förlorat all självständig karaktär och därmed all lockelse för arbetaren.” Det var ett synsätt som bröt mot dem som tidigare hänfört betraktat arbetsdelningen som en av den nya tidens under. Marx polemiserade ingående med bland andra Adam Smith som tidigt framhöll arbetsdelningens betydelse för den industriella produktionens utveckling. Smiths exempel med nåltillverkningen har blivit en klassiker: ”En person drar ut metalltråden, en annan rätar ut den, en tredje skär av den, en fjärde vässar den, en femte slipar den vid toppen för att kunna sätta på huvudet...”

Ur kritiken av arbetsdelningen följer den marxiska analysen och teorin om det alienerade arbetet.[4] Den tar fasta på den bristande meningsfullheten och avsaknaden av helheten i arbetsprocessen. Arbetet framstår som ”utspritt, uppslukat av maskineriets helhetsprocess” inför vilkens ”mäktiga organism den individuella arbetaren förnimmer obetydligheten i sitt handlande”. Arbetaren är bara ”ett tillbehör till detta maskineri” och hans ”arbetsförmåga försvinner som oändligt liten, och ävenledes försvinner all förbindelse mellan produkten och producentens omedelbara behov och alltså med det omedelbara bruksvärdet”.

Arbetsprocessen har ”förvandlats till en vetenskaplig process som tar naturkrafterna i sin tjänst” och ”individens arbete är bara produktivt i den mån som det införs i helheten av arbeten som lägger naturen under sig” För att riktigt spetsa till denna framställning avslutar Marx med: ”Arbetsredskapet gör arbetaren självstyrande — ger honom ställning som ägare. Maskineriet — i egenskap av fast kapital — försätter honom i beroendeställning, som ägd.”[5]

Marx analys har en skrämmande precision också på dagens långt mer sofistikerade process-industrier och robotiserade verksamheter. De snart 150 år gamla iakttagelserna har fortfarande samma aktualitet. De alienerade arbetet intresserar alltså forskare som med ständigt nya undersökningar och teorier försöker förklara arbetarnas ”instrumentella attityd” till arbete.[6]

Men man kan också fråga sig om teorin om det alienerade arbetet gäller oavsett om kapitalet härskar över produktionens mål och medel eller inte. Är det kanske så att arbetsdelningen förblir ett faktum oavsett ägandeförhållandena och det sociala systemet? Ursprungligen hade arbetsdelningen som mål att ta kontroll över arbetet och därmed arbetaren. Den kom att innebära en fortlöpande specialisering av produktionsmedlen med alltmer mekanisering och automatisering. Har det gjort arbetsdelningen till en oåterkallelig utveckling? Kan fabrikkssystemet överhuvudtaget möjliggöra en frigörelse i arbetet?

Den arbetsutopi som Marx en gång formulerade som att ”individernas förslavande och underordning under arbetsdelningen försvunnit och (...) arbetet inte bara är ett medel för livsuppehållet utan rent av det viktigaste livsbehovet”[7] känns allt mer avlägsen ju mer industrialismen utformar produktionsbetingelserna ur teknisk synpunkt. Den marxistiska arbetsutopin utgår från att kapitalismen ska ersättas med individernas samverkan i ett metodiskt

och medvetet självförvaltande;” förenandet av fria producenter”. Går det överhuvudtaget att se de arbetande som ”förenandet av fria producenter” i en högteknologiskt värld? Och vad händer med utopin om självförvaltning i en framtida planerad ekonomi som försöker dra fördelar av storskalighet och stordrift?

Arbetsdelningen i den tayloristiska meningen på verkstads- eller fabriksnivå kan kanske övervinnas genom en radikal förändring av arbetets organisering. Det går att uppnå en relativt hög grad av självständighet och egenkontroll i arbetet, det vill säga när det gäller hur arbetet ska utföras. Men någon verklig frihet och autonomi råder inte så länge någon annan bestämmer vad som ska produceras. Att så är fallet under kapitalismen är uppenbart. Men hur ställer sig problemet efter kapitalismens avskaffande? En socialiserad ekonomi där en plan för samhällets ekonomiska utveckling upprättas löser inte frågan om arbetsdelning kontra arbetets befrielse.

På det politiska planet är frågan om arbetarkontroll och arbetarmakt en nödvändig förutsättning för kapitalismens avskaffande. På den individuella nivån är frågan om yrkesverksamheten som en del av självförverkligandet och som en del i sambandet mellan arbete och liv inte lika enkel och självklar i sin lösning.

De tyngsta och monotonaste arbetsuppgifterna kan ofta mekaniseras och automatiseras. Det är önskvärt och bra. Men i automatiseringens spår uppstår arbetsdelningen på en ny teknisk nivå där endast specialister förmår att förstå och manövrera maskinerna. Och så är vi tillbaka på ruta ett. ”Proletärens arbete har genom maskineriets utveckling och arbetsdelningen förlorat all självständig karaktär och därmed all lockelse för arbetaren”, som det heter i Manifestet.

Den fackliga strategin måste kunna knyta ihop den politiska dimensionen med den enskilda individens totala livssituation. Om det för den enskilde arbetaren inte längre är ”arbetarmakt” som är det hägrande målet utan istället att slippa vara arbetare så måste den fackliga strategin orienteras efter detta medvetande[8]. Arbetsdelningens gissel finns inte bara inom industrin. Den är ett samhällsligt fenomen som inte på ett enkelt sätt raderas ut med kapitalismens avskaffande. En kritisk inställning till arbetsdelningen ska inte tolkas som att alla har samma intressen i livet, samma förmåga och läggning och att alla kan och ska göra samma saker. Nej, inte alls. Men jag tror att vi måste utveckla vår egen arbetsutopi utifrån synen att arbetet i sig kan bli, om än inte ”det viktigaste livsbehovet” så åtminstone en betydande och positiv del av våra liv.

Arbetarrörelsens två traditioner

Inom arbetarrörelsen har arbetet betraktats utifrån två olika föreställningar: 1) Arbete som medel att nå ökad välfärd utanför arbetet. 2) Arbete som en arena för människans frigörelse och självbestämmande[9] Den första kan betecknas *produktivitetlinjen* och den andra *frigörelselinjen*. En första liten testfråga om hur man själv ser på saken kan vara: lever jag för att arbeta eller arbetar jag för att leva?

Marx och den socialistiska rörelsens arbetsutopi hör hemma under frigörelselinjen medan hans analys av det alienerade arbetet visar att lönearbetet under kapitalismen enbart kan förstås som ett medel att tillfredsställa behoven utanför arbetet, det vill säga produktivitetlinjen. Representanter för den senare är bland andra Adam Smith och Fredrich Taylor.

[Bildtext: ”En person drar ut metalltråden, en annan rätar ut den, en tredje skär av den, en fjärde vässar den, en femte slipar den vid toppen...”

Beroende på vilket synsätt man väljer utvecklas olika strategier i den fackliga kampen. När det gäller frigörelselinjen finns det två dimensioner. Den ena rör arbetet som en del av självförverkligandet och människans frigörelse. Arbetet kan utföras med stor självständighet och egenkontroll och upplevas som meningsfullt och ingående i en helhet. Den andra dimensionen är politisk. Frigörelsen blir en fråga om inflytande och makt, inte bara på arbetsplatsen utan också på samhällsnivå. Kampen för ett samhälle där alla medborgare har samma värde och klass- orättvisorna raderats ut blir en viktig del i en sådan strategi.

Även produktivitetlinjen kan uttrycka en strategi för jämlikhet. Genom att arbetet görs mer effektivt och rationellt kan det skapa en tillväxt av materiell välfärd som fördelas på ett rättvist sätt mellan alla medborgare. Genom att använda arbetet som medel kan "frihetens rike" uppnås utanför arbetslivet. Ett mindre gott arbete kan kompenseras med ett gott liv!

Ser vi till hur den svenska fackföreningsrörelsen hanterat dessa perspektiv råder ingen tvekan om att det är produktivitetlinjen som varit förstahandsvalet. Till exempel har Metall varit en av de stora förespråkarna för MTM-systemets[10] införande inom industrin. Sverige tog tidigt en tätplats bland industriländerna när det gällde att driva arbetsdelningen långt. Folkhemmet skulle byggas på den ökade välfärd som vinsterna ur industrin möjliggjorde. Flertalet av de 27 punkterna i arbetarrörelsens efterkrigsprogram går att hänföra till rationalisering av arbete.

Men det har inte saknats inslag av frigörelselinjen. I den tidiga fackliga kampen under 1900-talets första decennier var influenserna av den marxistiska arbetsutopin och den socialistiska framtidsvisionen märkbara. Kampen för jämlikhet i ett bredare politiskt perspektiv fanns länge närvarande i den socialistiska visionen om det klasslösa samhället. Men i takt med arbetarrörelsens reformistiska utveckling blev kampen allt mer inriktad på att försöka minska ojämlikheten inom ramen för det kapitalistiska systemet.

Frigörelse i den mer direkta betydelsen självförverkligande i arbetet har däremot haft en mer undanskymd plats än jämlikhetstanken. Arbetets utveckling har under lång tid inte varit föremål för något större intresse från fackföreningens sida. Det dröjer långt in på 70-talet innan frågan om "Det goda arbetet" kommer upp på Metalls kongress.

Diskussionen om de två olika synsätten på arbetet är kopplade till kapitalismens utvecklingsfaser och därmed också till klasskampens villkor. Även om inte sambanden är helt entydiga så att arbetarrörelsens taktiska, strategiska och ideologiska linjer är en direkt konsekvens av den kapitalistiska utvecklingen, så återkommer ändå ett mönster under 1900-talet. I perioder av expansion och tillväxt ges ett utrymme att flytta fram positionerna i en offensiv som också innefattar maktfrågorna, medan kampen i kapitalistiska nedgångsfaser blir mer defensiv och koncentreras till att bevaka uppnådda positioner och ta ett steg tillbaka. Såväl när det handlar om makten i samhället i stort som makten på arbetsplatserna. Arbetets värde tenderar att försvagas. [11]

Inom den fackliga vänstern[12] har perspektivet på arbetets värde under de senaste decennierna närmast följt produktivitetlinjen: arbete som ett medel för att nå ökad välfärd och frihet utanför arbetet. Det oppositionella fackliga perspektivet har till stora delar rört kritik av den fackliga byråkratins undfallenhet gentemot kapitalet när det gäller fördelningen av mervärdet. En kritik som inriktat sig på de låga lönekraven, hur arbetstidsfrågan hanterats, bristande försvar av välfärden, den fackliga ledningens EU- och EMU-hållning, och så vidare. Mycket litet utrymme har ägnats åt att diskutera arbetets värde i sig och utvecklingen av arbetet som en del av hela livssituationen. Endast undantagsvis har den socialistiska arbetsutopin diskuterats och frigörelsestanken har endast rört sig på den övergripande politiska nivån. Grund och botten har

arbetarklassens befrielse från kapitalismens ok förutsatts lösa även arbetets ofrihet. Jag tror att det är ett förenklat och i grunden felaktigt perspektiv.

Det onda arbetet

Arbetsdelningen, arbetets och den allt högre teknikinivån har slagit sönder arbetets och livets enhet. Det traditionella hantverket där arbetsredskapet gjorde arbetaren självstyrande finns knappt kvar i den industrialiserade världen. Och tjänstearbetet är lika sönderstyckat och funktionaliserat som fabriksarbetet.

Under efterkrigstidens starka kapitalistiska expansionsperiod stod produktivitetens linjens förespråkare som starkast. Valfärdsreformerna staplades på varandra och trots att arbetsdelningen och rationaliseringen pågick som aldrig förr skedde också en humanisering av arbetet. Arbetsmiljön förbättrades, arbetstiden förkortades och medbestämmandet utvecklades. Arbetet i sig utvecklades inte så att det befrämjade självförverkligande men samhället var tillräckligt rikt för att kunna erbjuda materiell kompensation utanför arbetet. Arbetarna och deras organisationer nöjde sig med att betrakta arbetet som ett medel att uppnå detta. Kompensationen bestod av ökad privat konsumtion. Bilen, villan och teven blev en möjlighet för allt fler. Ökad offentlig välfärd ingick också i kompensationen. Utvecklingen var dessutom ”jämlig” — arbete fanns åt alla som ville arbeta.

Idag sker istället en dubbelt negativ utveckling. Jämligheten attackeras och välfärden dräneras, både på det individuella och det samhälleliga planet. Rätten till arbete existerar inte längre. Den nya arbetsmoralen lyder: den som fått förmånen att gå till ett arbete ska minsann vara tacksam över det och utföra jobbet utan invändningar och krav. Öppna attacker sker på de arbetandes rättigheter och på arbetets villkor. I arbetet skapas de mervärden som ger samhällets elit och den härskande klassen sina privilegier. När samhällskrisen slår till måste profiterna upprätthållas. Kraven ökar, arbetstempot drivs upp, neddragningar av personal kompenseras av merarbete för dem som har jobbet kvar.

Arbetets tilltagande ofrihet leder till att stress, utslagning, utbrändhet, psykisk och fysisk ohälsa, och allmän otrivsel tilltar. Försämringarna drabbar i stort sett alla yrkesgrupper. I en nyligen publicerad TCO-rapport om stressen i arbetslivet anser nio av tio tjänstemän att tidspressen på jobbet är för hård. Många kan inte påverka sin arbetssituation, sex av tio har små möjligheter att bestämma vilka tider de ska arbeta och fyra av tio hoppar ofta över sin lunch. Hur arbetssituationen utvecklats inom vården, omsorgen och skolan behöver ingen närmare presentation.

Industriarbetet har klarat sig jämförelsevis väl, även om nivån av stress och hur hårt man driver de anställda börjar anta orimliga proportioner framför allt bland vissa underleverantörer till storföretagen. Inom de delar av industrin där man under flera år försökt utveckla arbetsorganisationer för att uppnå utökat arbetsinnehåll, ansvar och befogenheter kan vi se hur dessa försök har stannat upp. Fortfarande talas det om behovet av en förändring av gamla och stela arbetsorganisationer. Men förändringen, som ofta försvaras av de lokala fackliga organisationerna under benämningen ”det goda arbetet” handlar i praktiken numera mest om effektivisering och rationalisering.

För den enskilde arbetaren eller tjänstemannen får kapitalismens nuvarande utveckling långtgående konsekvenser. Kapitalet styrs av den extrema kortsiktighetens princip. Situationen i arbetet präglas i allt högre grad av vilshenhet, otrygghet, svagare lojaliteter, konkurrensen, risken för misslyckande och kraven på ökad flexibilitet[13]. Arbetets ofrihet är dessutom i högsta grad

kontraproduktiv. Långtidssjukskrivningarna ökar och de arbetandes kreativa förmåga begränsas. Rationaliseringen av arbetet har börjat bli irrationell.

Den nya arbetsutopin

Kanske kan inledningen från socialdemokratins partiprogram från 1975 uppfattas som ett försök till att formulera en ny arbetsutopi:

”Varje människa har rätt till ett arbete som kan upplevas meningsfullt. Arbetet måste ingå i ett socialt sammanhang, där arbetets frukter används för att tillfredsställa individuella och gemensamma behov. Därför måste bestämmanderätten över produktionen läggas i hela folkets händer. Produktionen måste organiseras så att varje människa blir bemött med aktning och respekt för sitt arbete.”

Här ligger tonvikten på frigörelselinjen. Från mitten av 70-talet började också delar av fackföreningsrörelsen att röra sig mot denna ståndpunkt. Det var ett direkt resultat av gruvarbetarstrejken, städerskestrejken, strejken vid Algots Nord och andra fackliga strider där människovärdet i arbetet och på arbetsplatserna ställdes i blyxtbelysning. Idag, 25 år senare, kan vi konstatera att resultaten av dessa strider i stort sett spolats bort. De stolta skrivningarna i SAP:s partiprogram gäller inte längre.

Den nya arbetsutopin är ofullständig om den inte ställer frågan om makten i samhället med samma prioritet som makten och kontrollen över det egna arbetet. Många viktiga ansatser som har gjorts och fortfarande görs för att förbättra arbetsförhållanden kommer att gå om intet om inte det kapitalistiska systemet i sig själv ifrågasätts.

Jag tror det är viktigt att inse att kapitalet har tillägnat sig delar av den moderna arbetsutopins värderingar för sina egna ändamål. En ny ”arbetarelit” erbjuds att återta makten över tekniken och få full frihet i arbetet att utveckla personliga färdigheter. Den utvecklingen sker inte bara som eftergift för kraven på ett ”gott arbete”. Det sker med rationell beräkning.

Detta är tydligt när det gäller arbetsorganisationen. Den fackliga strategin om det ”goda arbetet” uppehåller sig i huvudsak kring en förändrad arbetsorganisation och uppkvalificering av arbetet. I praktiken handlar det dock inte längre i första hand om självförverkligande och förändrade maktrelationer. Tyngdpunkten har hamnat kring hur arbetsformer och arbetsorganisationer kan ge bättre effektivitet och vara mer företagsekonomiskt rationellt. De fackliga organisationerna är så hårt styrda av det inom-kapitalistiska perspektivet att de i praktiken ansluter sig till den hårda produktivitetstanken.

Uppkvalificering av arbetet nämns ofta i samband med införande av ny och avancerad teknik, men det uppnås inte i alla jobb. Den totala effekten av ny teknik har snarare blivit hårdhänt rationalisering som i många fall utarmar jobben. Eftersom det uttalade syftet med ny teknik är att den ska öka arbetets effektivitet och därigenom minska slitet bör den bara accepteras om det sparar arbete och tid. Att arbeta mer och hårdare med den nya tekniken installerad är ju att göra ett praktfullt självmål. De fackliga organisationerna måste sluta idealisera den nya tekniken och tro att den i sig själv skapar mening i arbetet. Istället borde intresset riktas mot att ojämlikheten inom arbetarklassen ökar, vilket är en ny och avgörande fråga för hur solidaritet och klassidentitet ska kunna utvecklas.

Grupporganisation ingår också i det moderna arbetslivets nya förutsättningar. Den amerikanske sociologen Richard Sennett beskriver utvecklingen inom ”teamwork-konceptet” med att det i sin nuvarande form ”varken förändrar produktionssystemets grundläggande karaktär eller hotar

företagens uppbyggnad eller maktstruktur". Han beskriver slående att "teamwork är den förnedrande ytligheten satt i system" och "ett gruppbaserat arbete ter sig knappast mer lockande än den klassiska arbetsmoralen med allt vad den innebär av förljugenhet och låtsad gemenskap".[14]

En analys av de tyska erfarenheterna, som utförts vid Linköpings universitet, visar att de flesta grupporganisationer och team har mycket litet att göra med inflytande, delaktighet och engagemang kring den egna verksamheten. Nej, det handlar mest om så kallade produktionsteam, en hårt styrd och kontrollerad arbetsorganisation med högpresterande team. Dessa team är kapitalismens stachanovitrörelse, där endast unga och friska "mönsterarbetare" har tillträde. Endast två till tre procent av de tyska metallarbetarna är organiserade i vad man kan kalla grupporganisationer för "det goda arbetet".

Men ska vi då kasta ut barnet med badvattnet? Jag vill påstå att kampen om makten över sitt arbete, det vill säga befrielsen i arbetet, går genom kollektivet och grupp- eller lagarbete. (I vårt fackliga arbete på Volvo Lastvagnar i Umeå har vi bannlyst ordet "teamwork") Det är vad vi fyller formen med för innehåll, det vill säga vad vi själva kan och vill göra med organisationsformen, som är avgörande. Väl fungerande arbetsgrupper kan ge ett avsevärt utrymme för självstyrelse i arbetet även om det inte innebär någon egentlig beslutanderätt över arbetet.

Men grupporganiserat arbete är svårt, speciellt i miljöer som tidigare präglats av individuella ackord och rigorös arbetsdelning. Utan de rätta förutsättningarna kan grupparbete skapa enormt stor frustration. Den fackliga organisationen får inte överge sina medlemmar när en organisationsförändring väl är beslutad och genomförd.

Jag tror ändå att den mest framkomliga vägen till det "mänskliga arbetet" är att kollektivet och inte individen blir kuggen i maskineriet. Mina egna erfarenheter av grupper på vår arbetsplats är att de innehåller en stor portion av "vi kräver vår rätt, vi hävdar vår integritet, vi väljer våra egna ledare, vi är lojala med varandra i första hand och med företaget i andra hand..." Det bildar på något vis stommen för en "arbetarkultur" med kollektivt självförtroende. Det är en god och nödvändig skola i aktivt medbestämmande och inflytande som flyttar fokus från den fackliga apparaten och de förtroendevalda till de enskilda medlemmarna.

Arbetstiden

När Marx formulerade sin arbetsutopi förutsåg han att individerna skulle utveckla en allsidig förmåga i arbetet. Och tack vare denna "individens rika utveckling" skulle självförverkligandet bli ett behov att söka tillfredsställa utanför arbetet, vilket skulle bli möjligt tack vare "den nödvändiga arbetstidens nedminskning till ett minimum"[15]

De styrande i samhället har sin syn klar: "vi måste jobba mer för att ha råd att jobba mindre!", vilket ibland också ges innebörden att "för att besegra arbetslösheten måste vi arbeta mer". Och ju mer den fackliga rörelsen fjättras av kapitalismens logik desto starkare blir argumentet att en radikal arbetstidsförkortning är "omöjlig".

Ett av argumenten för en radikal arbetstidsförkortning är ju tvärtom att den skulle göra det möjligt att avskaffa arbetslösheten genom att fler kan dela på jobben. Jag ska här inte ta upp alla de övriga argument som finns för att korta arbetstiden, men vill betona en aspekt: Det finns ingen motsättning mellan kampen för befrielse i arbetet genom självförverkligande och humana jobb, och en befrielse från arbetet med kortare arbetstid. Men kampen för en kortare arbetstid får aldrig föras under mottot att "göra bort skiten på så kort tid som möjligt!" för att därigenom få mer tid

till fritid och självförverkligande egenverksamhet.

Om kravet på en kortare arbetsdag endast blir ett radikalt alibi för bristerna i en facklig strategi för ”humanisering” och självförverkligande i arbetet överges den socialistiska idén om arbetets befrielse för individernas frigörelse. Den fackliga vänstern har ett mycket stort ansvar att utarbeta ett helhetsperspektiv som måste innefatta *befrielsen av arbetet* (systemkritiken av kapitalismen), *befrielsen från arbetet* (arbetstidsförkortning) och *befrielsen i arbetet* (självförverkligande och humanisering).

Vilken väg för arbetarrörelsen?

När Hans Karlsson, LO:s avtalssekreterare, höll föredrag på Socialistiskt Forum i Umeå i januari, sade han att den svenska fackföreningsrörelsen inte har åsamkats något avgörande strategiskt nederlag under 1900-talet. Den svenska fackföreningsrörelsen är oerhört stark vilket brukar uttryckas ”100 procent/100 procent” (det vill säga nästan hundra procentig organisationsgrad och nästan hundra procentig anslutning till kollektivavtal)

Det är riktigt att svensk fackföreningsrörelse är stark i organisatorisk mening. Men jag tycker att fackföreningsrörelsen på ett område har lidit ett avgörande strategiskt nederlag, nämligen den omfattande avideologiseringen. Till de frågor som allvarligt försumrats hör den socialistiska arbetsutopin. Diskussionen om ”det goda arbetet” har vitaliserat denna fråga betydligt. Men ”det goda arbetet” som facklig strategi kommer att förbli en utopi så länge som den fackliga organisationen fogar sig i och anpassar sig till kapitalismens logik. Den fackliga byråkratins strategi har istället kommit att innebära att ligga steget före i anpassningen till villkoren i den nya kapitalismen. Det har varit och är alldeles för mycket av ”gilla läget”. Jag tror att det är absolut nödvändigt med en facklig grundvärdering som lyder: Vi ska vara obrottsligt lojala med arbetet, inte nödvändigtvis med arbetsgivaren. Tyvärr förhåller det sig för det mesta precis tvärtom. Den fackliga byråkratin är obrottsligt lojal med det kapitalistiska systemet, inte nödvändigtvis med lönearbetet.

I den fackliga byråkratins idévärld utgår inte maktperspektivet längre från klassbegreppet, från sociala och politiska rörelser. Den subjektiva faktorn, arbetarklassen, förlorar sin betydelse. De skenbart objektiva faktorerna, till exempel ny teknik, ges nästan all betydelse och därför blir ”kompetensfrågor” och ”kompetensutveckling” fackliga mantra som upprepas i tid och otid. Kompetens och kunskap är inte oviktigt men det räcker inte som facklig strategi när hyperkapitalismen effektivt förstör förutsättningarna för ett gott arbete och ett gott liv.[16]

Facklig strategi

Jag vill här lansera de punkter som jag anser borde bli föremål för en diskussion om facklig strategi för en ny arbetsutopi.

- *Frigörelse av samhällsresurserna.* En vital kritik av den ”nya” kapitalismen som påvisar sambanden mellan kapitalismens utveckling och arbetets ofrihet och som återupprättar den socialistiska frigörelse- och jämlikhetstanken.
- *Frigörelse av arbetet.* En humanisering av arbetet i form av ”det goda arbetet” utan krav på motprestationer i form av rationalisering eller effektivisering
- *Frigörelse av tid.* Arbeta mindre — leva bättre! En radikal arbetstidsförkortning
- *Arbetarklassens enhet* och solidaritet till varje pris.
- *Arbete och livsmiljö.* En facklig strategi utifrån planeten Jordens miljömässiga ohälsa.

- All *ny teknik* ska kunna motiveras till de arbetandes fördel. Spara mänsklig tid och kraft.
- *Ett demokratiskt uppvaknande*. Demokrati som frihetskraft och inte bara som ett nyttovärde. Fackföreningar måste bryta upp banden med SAP och ersätta det med ökat samarbete med nya folkliga rörelser och nätverk.

Att rubba cirkeln

Jag började artikeln med en minnesbild från en internationell bilarbetarkonferens i Paris på 80-talet som grumlade mitt sinne en del. Jag ska avsluta med en betydligt färskare och mer hoppgivande erfarenhet från min egen arbetsplats:

För en tid sedan jobbade jag på ett monteringsflöde. Eftersom det var övertid fanns där ett hopkok av montörer från flera olika grupper. Jag jobbade på en station med en nyanställd ung tjej, Anette. Hon var mesta tiden frustrerad för att hon inte kände igen upplägget just där vi befann oss, fördelningen mellan arbetsstationerna, osäkerheten i varianterna (alla hytter är unika) och så vidare. Jag var inget stort stöd för henne eftersom mina kunskaper i hyttmontering är eftersatta på grund av mitt fackliga arbete. På stationen före jobbade en annan tjej, Marie. Henne jobbade jag ihop med för ett drygt år sedan och hon då var i ungefär samma position som Anette var i nu.

Marie var inte heller på sitt hemmaflöde, men hon hade inga problem att ställa om sig för de små detaljerna som skiljer mellan flödena. Hon utstrålade en naturlig auktoritet eftersom hon kan montera hela hytten. Efter två och ett halvt års anställning är hon komplettmontör, det vill säga hon har kunskap för en monteringstid på cirka tio timmars arbetscykel med en mängd olika varianter. Hon har ännu inte tagit kvalitetsexamen, men det är mest en tidsfråga. Hon kommer från en grupp som anställdes ungefär samtidigt och dom bestämde sig för ett drygt år sedan att satsa allt på att försöka utvecklas i samma takt för att kunna börja rotera med hytten.

Jag tror inte att Marie lever för sitt arbete utan hon gör istället som de allra flesta i detta samhälle, arbetar för att leva. Hon är inte unik på något sätt utan delar samma utveckling och erfarenheter med hundratals andra montörer, svetsare och målare på vår fabrik. Men jag tror att hennes eget och hennes grupps självförtroende och självrespekt är långt mycket starkare i denna arbetsorganisation än vad den hade varit vid det löpande bandet där samma moment återkommer om och om igen med tempotider på ett par minuter.

Det säger en del om de möjligheter som finns om vi bara förmår rubba fordismens cirkel och ta det första myrsteget in i en arbetsutopi som är formulerad för människans befrielse. Sen må de franska, spanska och engelska bil-arbetarkamraterna skaka på sina huvuden bäst de vill. ■

Noter

1 Andre Gorz: *Kritik av det ekonomiska förnuftet*, Alfabeta bokförlag.

2 Karl Marx, *Kapitalet* band III.

3 Fredrich Taylor brukar kallas ”arbetsstudiernas fader”. Han skrev ”Scientific Management” 1911 där han beskrev hur en rationell arbetsdelning ska utformas. ”Fordism” är benämningen på arbetsdelningens tillämpning inom bilindustrin, bland annat uppfinningen av det löpande bandet, som sedan bildat skola inom andra områden.

4 Marx utvecklade teorin om det alienerade arbetet i ”De ekonomisk-filosofiska manuskripten”.

5 Karl Marc: *Grunddragen (Grundrisse)*. Citerad ur Gorz, se not 1.

6 Det finns många undersökningar om hur arbetare upplever sin arbetssituation och många teorier om "den instrumentella synen" på arbetet, det vill säga det alienerade arbetets uttryck hos individen. I *Arbetets villkor*, Studentlitteratur, beskriver Mats Johansson en del av den forskningen och de teoribildningarna. En teori är att det är en inställning som arbetarna har med sig när de kommer till jobbet och att det har sin uppkomst i samhällsförhållandena i stort. Två engelska forskare, Goldthorpe och Lockwood, studerade frågan på 60-talet, bland annat på Vauxhall Motors. Enligt andra forskare, Walter Korpi, Robert Blauner och Bertil Gardell, finns orsakerna att söka i arbetsförhållandena, antingen det är i utformningen av arbetsorganisationen, sociotekniken eller i bristen på medbestämmande.

7 Karl Marx: *Kritik av Gothaprogrammet*. Citerad ur Margareta Oudhius: *Vägen till jämlikhet*, Atlas förlag.

8 Den tyske sociologen Claus Offe hävdar att människor idag inte i första hand identifierar sig själva som lönearbetare. Istället har faktorer utanför arbetslivet blivit det centrala för många människor. Arbetet heterogeniseras i det moderna kapitalistiska samhället och blir mindre viktigt på grund av arbetstidsförkortning, belöningsystemens förändring, den tekniska utvecklingen, mm.

9 Margareta Oudhius: *Vägen till jämlikhet*, Atlas akademi 19?? Odhius avhandling analyserar de två strategierna som kan knippas med dessa föreställningar, "produktivitetlinjen" "emancipationslinjen". Jag har valt begreppet frigörelselinje stället för emancipationslinjen. Det finns en intressant paralls Olle Sahlströms bok, "Den röde patriarken", där han analyserar arbetarrörelsens idétradition utifrån "nyttotraditionen" och "hetstraditionen".

10 MTM, Metod-Tid-Mätning är ett sofistikerat system för tidmätning av arbetet. Det fysiska arbetets grundrörelser har uppsett med en precision av 1/100 000-dels timme. Varje sådan enhet kallas TMU och det går 27 TMU på en sekund. Den uppmätta tiden kan värderas i pengar och användas för ackordsättning.

11 I Margareta Odhius bok, se not 9, finns en ingående analys den reformistiska arbetarrörelsens diskussion och ställningsganden i frågan om arbete som medel eller mål i sig.

12 Den "fackliga vänstern" används i brist på bättre begrepp. Begreppet "facklig opposition" är för snävt eftersom det förknippas med Facklig Opposition på Volvo Göteborg som specifik organisatorisk benämning.

13 I Richard Sennetts essä "När karaktären krackelerar" — under rubriken "personliga konsekvenser av att arbeta i den kapitalismen", Atlas förlag 1999, beskrivs förändringarna i arbetslivet på ett intressant sätt.

14 Se not 13.

15 Marx: *Grundrisse*, citerad ur Gorz, se not 1.

16 Se bl a Dennis Olsson artikel "Kompetensutveckling — vår 1 klasskamp" i *Fackligt Forum* 3/1999.